

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ BİZNES UNİVERSİTETİ**

Fakültə: İqtisadiyyat və idarəetmə
İxtisas: Mühasibat uçotu və audit
Kafedra: Sənayenin təşkili və bələdiyyə idarə etməsi
Kurs: IV
Qrup: 330
Fənn: İqtisadiyyatın tənzimlənməsi

**“ İnhisarların fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi ”
mövzusunda**

R E F E R A T

Müəllim:

dos. İna Hüseynova

Tələbə:

Cəfərov Kənan

İnhisarların fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi

Plan:

Giriş	3
1. Respublikamızda inhisarların dövlət tənzimlənməsinin zərurəti və prinsipləri	4
2. İnhisarların dövlət tənzimlənməsinin mexanizmləri və meyarları.....	11
3. Təbii inhisarların fəaliyyətinin tənzimlənməsinin xarakterik cəhətləri.....	17
4. Müasir dövrdə inhisarların dövlət tənzimlənməsinin tədbirləri.....	22
Nəticə.....	27
Ədəbiyyat siyahısı	28

Giriş

Ölkənin qarşısında duran strateji məqsədlərə çatmaq üçün bazar prosesinin bütün dəyişənlər çoxluğunu kompleks şəkildə nəzərə almaq zəruridir ki, bunların sırasında da inhisarçılıq və onun davranış tərzini xüsusi önəm daşıyır. Belə ki, inhisar yaradan proses və inhisarçı davranışla effektiv mübarizəni təşkil etmədən əvvəla, real məzmun daşıyan rəqabət mühitini formalaşdırmaq mümkün olmayacaqdır ki, bu da, istər-istəməz bazarın fiaskosuna gətirib çıxaracaqdır; İkincisi, inkişafın dayanıqlığı makro səviyyədə sosial-iqtisadi sabitliyin mövcudluğunu tələb edir. Makro sabitlik isə, öz növbəsində mənafehlərin tarazlığı üzərində real məzmun kəsb edə bilər ki, bu da, birmənalı olaraq iqtisadi demokratisiz qeyri-mümkündür. İqtisadi artım və iqtisadi həyatın demokratikləşməsi arasında əlaqə heç bir halda mexaniki səciyyə daşımır. İnhisar iqtisadi demokratiya əksliyi barışmaz xarakterlidir. Yəni, inhisarın mövcudluğu iqtisadi demokratiyanın ifrat dərəcədə məhdudlaşdırılması yaxud yoxluğu deməkdir; Üçüncüsü, inhisar, istənilən halda məcmu iqtisadi səmərəliliyin səviyyəsini aşağı salır; Dördüncüsü, inhisara qarşı (əlxüs, əcnəbi mənşəli) effektiv mübarizənin aparılmadığı şəraitdə ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində layiqli yer tutması imkanları kəskin şəkildə məhdudlaşa bilər və s. Həmçinin, göstərmək lazımdır ki, inhisar real məzmunlu bazarın törəməsi olmaq etibarını ilə təbiilik xassəsinə malikdir.

Elə problemin qələizliyi də ondadır ki, inhisar yaradan proseslə mübarizə bazarın “daxili” işlərinə qarışmaq anlamına gəlir ki, bunun da keçid iqtisadiyyatlı ölkələr üçün əlahiddə əhəmiyyət daşdığı şübhəsizdir. Eyni zamanda, tədqiqatın aktuallığı keçid dövrünün spesifik özəllikləri fonunda antiinhisar siyasətinin tətbiqi xüsusiyyətləri ilə də əsaslandırıla bilər. Məlumdur ki, bu ölkələrin heç birində rəqabət siyasəti yeridilmir. Yəni, bütövlük, sistemlilik nöqtəyi-nəzərindən böyük bir boşluq mövcuddur. Belə olan tərzdə, rəqabət siyasətinin ünsürü kimi çıxış edən antiinhisar siyasətinin “nəticələrlə” mübarizə siyasəti olduğu üzə çıxır. Başqa sözlə inhisar yaradan proses (xüsusilə tədavül sferasında) özünün yekun mərhələsində antiinhisar nəzarətinə məruz qalır və s.

1. Respublikamızda inhisarların dövlət tənzimlənməsinin zərurəti və prinsipləri

Sabiq SSRİ-nin ərazisində heç vaxt yüksək inkişaf etmiş bazar münasibətləri olmamışdır. 1861-ci ildə təhkimçilik hüququnun ləğvindən sonra az-çox formalaşmaqda olan bazar münasibətlərini oktyabr çevrilişi dayandırdı və onların makrosəviyyədə təşəkkül tapmasının qarşısını aldı. Bununla belə, bazar münasibətlərinin inkişafı baxımından Azərbaycan digər respublikalara nisbətən daha yüksək səviyyədə olmuşdur. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində kapitalın təmərküzləşməsi dərəcəsinə və inhisarların inkişaf səviyyəsinə görə Bakı neft sənayesi Rusiyanın iqtisadiyyatında xüsusi yer tuturdu. I dünya müharibəsi ərəfəsində “Nobel qardaşları” şirkəti, “Şell” və “Oyl-korporeşn” kimi ən iri beynəlxalq neft trestləri meydana gəlmişdir. Bakı Rusiyanın ən mühüm sənaye və ticarət mərkəzlərindən biri idi.

1915-1917-ci illərdə Azərbaycanda 230 istehlak cəmiyyəti fəaliyyət göstərirdi. Eyni zamanda, ticarət evlərinin sayı durmadan artırdı. Belə ki, əgər 1899-cu ildə Bakı şəhərində 38 ticarət evi var idisə, 1904-cü ilin əvvəllərində onların sayı 56-ya, 1910-cu ilin axırlarında 98-ə, 1915-ci ilin axırlarında isə 298-ə çatmışdır. Həmin dövrdə Bakının birja ticarətinin xarakterində də mühüm dəyişiklik baş verdi. Birjada əmtəə əməliyyatları ilə bərabər fond əməliyyatları da aparılmağa başlandı və s. Tarixi faktlar adın şəkildə göstərir ki, XX əsrin I yarısında Azərbaycanda bazar münasibətləri və bazarın infrastrukturunun formalaşması prosesi böyük sürətlə getmişdir. Lakin əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, oktyabr çevrilişi real bazarın təşəkkülü prosesini dayandırdı. Son 70 ildə əmtəə-pul münasibətləri və tədavül sferasında əlaqələrin dərin deformasiyasına əsaslanan inhisar istehsalçılarla nomenklatur istehlakçılar arasında münasibətlərin mürəkkəb konqlomeratı formasında “sosialist bazarı” təşəkkül tapdı.

Eyni zamanda, bazara keçidin mahiyyətə-bazarı qurmaq, yaratmaq demək olduğunu nəzərə alsaq, onda bazar münasibətləri ilə bərabər infrastrukturunun inkişafının da necə əhəmiyyətli rol oynadığını görə bilərik.

Azərbaycanda inhisar fəaliyyəti və onun doğurduğu sosial-iqtisadi nəticələrlə bağlı problemlər A.A.Nadirov, T.S.Vəliyev, T.Ə.Quliyev, A.Ş.Şəkəreliyev, M.X.Meybullayev və digər alimlərin əsərlərində tədqiq edilmişdir.

Azərbaycanda, eləcə də əksər sabiq müttəfiq respublikalarda inhisar fəaliyyətinin tamamilə özəl xüsusiyyətləri mövcuddur. Və, bu xüsusiyyətlər əsasən sabiq SSRİ iqtisadiyyatının idarə edilməsi prinsiplərindən qaynaqlanır. İnzibati-amirlik sistemi öz daxili təbiəti etibarını ilə iqtisadiyyatın bütün sahələrində hər hansı bir formada olursa-olsun, rəqabəti sərf-nəzər edirdi. Bu iqtisadiyyat bütün sferaları

əhatə edən mərkəzi planlaşmaya, qiymətqoymanın dövlət tənzimlənməsinə, maddi-material resurslarının mərkəzləşdirilmiş bölgüsünə əsaslanırdı. İnzibati-amirlik sistemi elə öz-özlüyündə inhisarçı mahiyyət daşıyırdı. Bu sistemin daxilində ayrı-ayrı mərkəzi dövlət orqanlarının, nazirliklərin, təşkilat və müəssisələrin inhisarçılığı mövcud idi. Aydın ki, belə bir şəraitdə iqtisadi subyektlərin müstəqilliyindən, iqtisadi fəaliyyət azadlığından, iqtisadi demokratiyadan danışmaq mənasızlıqdır.

SSRİ Xalq Təsərrüfatı Kompleksində özəl cəhətlərdən biri də iri müəssisələrin (kiçik və orta iqtisadi subyektlərlə müqayisədə) xüsusi çəkisinin həddən ziyadə olmasıdır. Məsələn, 1987-ci ildə SSRİ-də bir sənaye müəssisəsinə orta hesabla 813 işçi yeri, Macarıstanda -186, Qərbi Avropada isə 86 işçi yeri düşürdü. Sənayenin əksər sahələrində istehsalın təmərküzləşməsi maksimum həddə çatmışdır.

Məhsulların böyük bir hissəsi üzrə bir yaxud iki müəssisə hegemon mövqedə olurdu ki, bu da ona öz şərtlərini (istehlakçıya) diktə etməyə imkan verirdi: Keyfiyyətsiz məhsul, süni şəkildə şişirdilmiş qiymətlər, köhnəlmiş assortiment, mal qıtlığı, malgöndərən seçiminin yoxluğu və s. inzibati-amirlik sisteminin başlıca cəhətləri kimi xarakterizə oluna bilər.

Eyni zamanda, özünün sosial-siyasi, iqtisadi və ideoloji qaynaqlarına, daxili təbiətinə və fəaliyyət xüsusiyyətlərinə görə “sosialist” inhisarı ilə bazar iqtisadiyyatı şəraitində mövcud olan inhisar arasında köklü fərqlər vardır.

Keçid iqtisadiyyatının doğurduğu spesifik situasiya ilə yanaşı, ictimailəşmə tipində baş verən dəyişikliklər Azərbaycanda gedən inhisarlaşma prosesinə fərqli bucaq altında baxmağı tələb edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, sənaye inqilabı dövrünün başa çatması qlobal iqtisadi situasiyada mikrosəviyyə xarakteri daşıyan idarəetmə qaydalarının köklü surətdə və başlıca olaraq istiqamətə dəyişməsi nəticəsində yeni keyfiyyət xassələri meydana çıxmışdı. 1930-cu ildə baş verən böyük depressiya qeyd edilən yönümdə ənənəvi yanaşmaların yararsızlığını üzə çıxarmaqla, o dövrə qədər hegemon mövqedə olan ictimailəşmə tipinin əsaslı surətdə dəyişdirilməsi zəruriliyini ortalığa gətirdi.

Bu proses XX əsrin 50-60-cı illərindən başlayaraq artan sürətlə genişlənməyə, iqtisadi subyektlərin struktur bölmələrinin hüquq və vəzifələrinin artırılması, təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif növləri üzrə nisbi iqtisadi azadlığının təminatı yönümündə güclənməyə doğru istiqamət götürdü. İqtisadi səmərəlilik nöqtəyi-nəzərindən əldə edilmiş müsbət nəticələr “piramida” quruculuğundan birdəfəlik uzaqlaşmağın optimal variant olduğunu bir daha əyani şəkildə sübut etdi.

Digər tərəfdən, müasir keçid dövrü şəraitində effektiv rəqabət mühitinin yoxluğu da maliyyə kapitalının formalaşması prosesinə əlavə olaraq spesifik özəlliklər gətirir. Hal-hazırda ölkədə qərarlaşmış “baha” kapital__“ucuz” bazar situasiyası real gerçəkliyin mahiyyətindən doğan məntiqi nəticə olsa da və eyni zamanda, beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində layiqli yer tutmaq istəyinin intensivləşdirilməsinə çalışılsa da, nəticə etibarı ilə maliyyə kapitalının formalaşmasında klassik baxışın üstünlüyünə gətirib çıxarır. Apardığımız araşdırmaların da məntiqi yekunu elə ondan ibarətdir ki, maliyyə resurslarının təsərrüfat subyektləri çərçivəsində cəmlənməsi qeyd edilən spesifikliyin təsiri ucubatından onların effektiv istifadəsi üçün imkan yaratmır. Eyni zamanda, real bazar prosesinə müvafiq olaraq birləşmə və qovuşmaların yoxluğu, daha çox subyektiv xarakterli struktur dəyişikliklərinə yol verilməsi təmərküzləşmənin doğurduğu miqyas effektindən (maliyyə resurslarından effektiv istifadə yönümündə) səmərəli surətdə yararlanmanı bəri başdan mümkünsüz edir.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, maliyyə kapitalının formalaşdırılmasında holdinqlər, investisiya, maliyyə-sənaye qrupları mühüm rol oynayırlar.

Azərbaycan şəraitində isə sözügedən təşkilati formalar epizodik xarakter daşımaqla, hələ də sosial proses səviyyəsinə çıxmamışlar. Göründüyü kimi, keçid dövrü şəraitində istehsal və kapitalın təmərküzləşməsi daha çox subyektiv amillərin təsirinə məruz qalmaqla başlıca olaraq inhisar yaradan proses kimi çıxış edir. Eyni zamanda, bu mənada istehsal və elmi-texniki potensialın diversifikasiyasının aparılmaması, texnoloji problemlərin getdikcə kəskinləşməsi nə miqyas effektindən, nə də sinergetik effektindən (daimi xərclərin azaldılması istiqamətində) yararlanmağa imkan vermir. Və, istənilən halda subyektiv amillərin prioritet xarakteri tədavül sferasının ayrıca götürülmüş subyekt tərəfindən təmərküzləşməsinə, beləliklə də, istehsal tədavül qarşılıqlığında effektiv bağlılığın qırılmasına gətirib çıxarır. Xarici iqtisadi fəaliyyətə münasibətdə isə bu hal daha ağır nəticələrlə sonuclanır. Belə ki, iriləmiş təsərrüfat subyekt çərçivəsində diversifikasiyanın aparılmaması innovasiya proseslərinə mənfi təsir göstərməklə texnoloji geriliyi daha da möhkəmləndirir və məntiqi nəticə olaraq “qapalı” dairə yaradır. Yəni, formaca “açıq”, məzmunca isə “qapalı” sistem formalaşdırır ki, bunun da hər cür effektivindən uzaq olduğunun heç bir sübuta ehtiyacı yoxdur.

Real bazar münasibətlərinin hələ formalaşma mərhələsində olması tədqiq etdiyimiz problemin daha da kəskinləşməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu hal həm milli səviyyədə, həm də xarici rəqabətə qarşı duruş gətirməkdə əlavə çətinliklər doğur.

Bütün bunlarla yanaşı qeyd edilməlidir ki, firmalararası bazar münasibətlərinin tənzipləməsi, onun pərakəndəlik xassəsindən qənaət etmək

zəruriliyi ilə paralel olaraq istehsal və kapitalın təmərküzləşməsi prosesində mühüm rol oynayırlar. Təsərrüfat subyektlərinin inteqrasiyası ən azı öz aralarında olan qarşılıqlı əlaqələrin məqsədyönlü istiqamətdə tənzimlənməsinə, təsadüfilik və xarici effektin təsir gücünün ifrat dərəcədə azaldılmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Müasir qloballaşma bir proses olmaq etibarını ilə inhisarlaşmanın məzmun və mahiyyətində getdikcə özəl xüsusiyyətlərin meydana çıxmasına təkan vermişdir.

Əvvəla, söhbət XX əsrin ikinci yarısından etibarən güclənən və artan sürətlə iqtisadi proseslərə daxil olan elmi-texniki nailiyyətlərdən, onların tətbiqi nəticəsində baş vermiş köklü keyfiyyət dəyişikliklərindən gedir. Elmi-texniki tərəqqinin inhisara təsiri üç istiqamətli səciyyə daşıyır:

1. İstehsalın məsrəftutumunu (material, enerji, kapital və s.) əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaqla ayrı-ayrı sahələrdə yüksək rentabelli müəssisələrin miqyasını aşağı salmışdır. İnhisar kateqoriyasına yalnız iri deyil, eləcə də kiçik və orta müəssisələrin düşməsi yuxarıda qeyd olunan prosesin məntiqi nəticəsidir;
2. ETT yeni məhsul problemini həll etməklə rəqabəti gücləndirir;
3. ETT inhisarçı mövqenin sabitliyinə təhlükə yaradır.

İkincisi, müasir inhisarlaşma beynəlmiləl xarakter daşıyır. Kapitalın transmilliləşməsi, ələlxüsus sahələrarası inteqrasiya ənənəvi yanaşmalara tamamilə yeni çalarlar gətirir. Söhbət, hər şeydən əvvəl istehsal və kapitalın coğrafi təmərküzləşməsində subregional və qlobal səviyyələrin dominant mövqelərə keçməsindən gedir. Əsasən kapitalın transmilliləşməsi çərçivəsində baş verən bu proses inhisar görüntüsünü arxa plana keçirir ki, nəticədə də onunla səmərəli mübarizənin təşkili nəinki ayrıca götürülmüş bir ölkə səviyyəsində, eləcə də regional miqyasda faktiki olaraq mümkünsüzləşir. Başlıca olaraq maliyyə-investisiya, əmtəə və xidmət axınlarının intensivləşməsi ilə müşayiət olunan transmilliləşmə mahiyyətcə, əcnəbi mənşəli inhisarizmin formalaşması və ümummillə mənafelərə kəskin müdaxiləsi üçün əlverişli zəmin yaradır. Xarici iqtisadi fəaliyyətin ardıcıl liberallaşdırılması investisiya axınları sferasında hər cür maneələrin aradan qaldırılması və hətta, onun bütün mümkün vasitələrlə stimullaşdırılması qeyd edilən prosesi əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirir.

Ayrıca götürülmüş bir ölkənin real sektoruna asanlıqla həyata keçirilən müdaxilə tədavül sferasının da elə həmin istiqamətdə təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsini mümkünləşdirir. Və, yekun olaraq milli bazarla real sektor arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılıq qırılır, ölkədaxili konyunkturanın formalaşması və dəyişməsi istiqamətləri xarici firmalardan asılı vəziyyətə düşür. Zənnimizcə, bu halı inhisar fenomeni prizmasından müasir dövrdə meydana çıxan ikinci təmayül hesab etmək məqsədə uyğun olardı.

Yuxarıda qeyd edilənlər əksər keçid iqtisadiyyatlı ölkələr kimi Azərbaycan Respublikası üçün də real təhlükə mənbəyi olaraq qalmaqdadır.

Belə ki, hal-hazırda ölkə miqyasında artıq qərarlaşmış baha istehsal = ucuz bazar antinomiyaşının, eləcə də kapitalın bahalılığının və effektiv rəqabət mühitinin təşəkkül tapma bilməməsinin də əsas səbəblərindən biri məhz qeyd etdiyimiz təmayüllərlə bağlıdır.

Problemə global səviyyədə yanaşsaq, onda müasir inhisarlaşma prosesinin başlıca təmayülü kimi qeyri-maddi istehsal sferasının rolunun kəskin şəkildə artdığını qeyd edə bilərik. Məsələn, bu gün xidmət sferasında firmaların gəlirlilik səviyyəsi 86,4%, neft biznesində isə 18,4% təşkil edir. Gəlirlilik baxımından ən aşağı səviyyədə ağır sənaye sahələridir.

Asiya ölkələrində baş verən maliyyə böhranının Yaponiyaya güclü təsirinə baxmayaraq, bu ölkədə əsas inhisarçı strukturlar əvvəlki sənaye nəhəngləri (Sony, Honda Motor, Hitachi və s.) olaraq qalmaqdadır və kapitalın qeyri-maddi istehsal sferasına axını prosesi miqyaslı xarakter daşımır.

Inhisarlaşma prosesində başlıca təmayüllərdən biri də postindustrial təsərrüfat sisteminin fərqli mahiyyətindən doğan məsələlərlə səciyyələnir. Belə ki, elmi-texniki biliklərin, informasiyanın mərkəzi mövqelərə keçməsi və müasir situasiyada iqtisadi inkişafın əsas hərəkət-verici qüvvəsinə çevrilməsi bu sferada da sürətli təmərküzləşmə və mərkəzləşmə meyillərini gücləndirmişdir. R.Alsop yazır ki, son 5 ildə amerika korporasiyalarının patent və istehsal texnologiyalarının təkmilləşdirilməsində əldə etdikləri gəlir bütün dünya üzrə kompaniyalar, dövlət təşkilatları və ayrı-ayrı şəxslərin gəlirlərinin cəmindən çoxdur. 1995-1998-ci illər ərzində ABŞ firmalarının bazar kapitallaşmasının artımı bu ölkənin vətəndaşlarına məxsus aktivlərin məcmu dəyərindən 10 trl. dol. artıq olmuşdur.

Global səviyyədə aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, həqiqətən də maddi istehsal sferasının məhsullarına olan tələbin azalması o dərəcədə böyükdür ki, artıq bu sahə bir neçə onilliklər bundan əvvəl olduğu səviyyədə rentabelliğin artım potensialına malik deyildirlər.

Üçüncüsü, inhisarlaşma getdikcə daha çox “gizli” səciyyə daşımağa başlamışdır.

Dördüncüsü, inhisarçı təmayüllər təkcə sənayeni deyil, eləcə də iqtisadiyyatın digər sferalarını-kənd təsərrüfatını, xidməti o cümlədən, sosial xidmət sferasını, pərakəndə ticarət və ictimai iaşəni və s. əhatə edir.

Beşincisi, inhisarlar arasında əvvəllər müşahidə edilməyən birgə sahibkarlıq formalarının (birgə müəssisələr, patent, elmi-texniki informasiyalarla mübadilə və s.) tətbiq edilməsi.

Altıncısı, kapitalın mərkəzləşməsi, mülkiyyətin yenidən bölgüsü prosesləri güclənir. Səciyyəvidir ki, belə proseslər əsasən sahələrarası səviyyədə həyata keçir.

Son zamanlarda respublikamızda inhisarçılıqla bağlı bir məsələ öndədir. Bu, ilk növbədə müxtəlif sahələr üzrə güzəşt alınması ilə bağlıdır. Belə güzəşt taxıl idxalına tətbiq edilib və əlavə dəyər vergisi götürülüb. Bu zaman məqsəd ölkədə taxıl qıtlığının, un və un məhsullarının qiymət artımının qarşısını almaq olub. Lakin qiymətlər bahalaşib. Nəticədə itirən büdcə olub. Çünki taxıl idxalı bir qrup inhisarçının maraqlı dairəsindədir. Onlar isə istənilən an qiymətə təsir göstərmək imkanına malikdir. İnzibati yolla tənzimlənən qiymətlərin sayının çox olması imkan verir ki, hər bir şirkət xərcin artması fonunda qiymətlərin qaldırılması məqsədilə öz istədiyi kimi əsaslandırma apararsın və Tarif Şurasına müraciət etsin. Bu müraciətlərin bir çoxu müsbət cavablandırılır və nəticədə bir sahədə baş verən qiymət artımı avtomatik olaraq digər sahələrə təsir göstərir. Bu gün ayrı-ayrı bazarların inhisarçı şirkətlər tərəfindən bölüşdürülməsi yaxın zamanlar üçün Azərbaycan iqtisadiyyatında bahalaşma potensialını yüksək səviyyədə saxlayacaq. Azərbaycanda qiymət artımının əsas səbəblərindən biri məmurların himayəsində olan süni inhisarçılıq, sərbəst idxalın, sağlam rəqabətin olmamasıdır. Bu fəaliyyət isə son nəticədə sahibkarların və istehlakçıların hüquqlarının pozulması ilə müşayiət olunur.

Beləliklə, böyük məbləğdə vəsaitlərin ayrı-ayrı şəxslərin əlində cəmləşməsi sahibkarların, istehlakçıların hüquqlarının pozulması və qiymətlərin qalxması ilə müşahidə olunur. Məmurların inhisarçılıqla məşğul olması büdcəyə ödənilməli olan pulların ünvandan yayınmasına və qanunsuz dövr etməsinə gətirib çıxarır. Dövriyyədə olan pul kütləsinin (həm də uçotdan kənar) artımı inflyasiyaya əhəmiyyətli təsir göstərir. Belə ki, dövriyyədə pul kütləsinin çoxalması adekvat olaraq onun dəyərini aşağı salır. Qiymət artımının, sahibkarların və istehlakçıların hüquqlarının pozulmasının qarşısını almaq üçün görülməli tədbirlərdən biri inhisarçılığın qarşısının alınmasıdır.

İnhisarçılıq probleminin kəskin hal alması artıq danılmaz bir faktdır. Bu, zaman-zaman hökumətin ən yüksək dairələrində də qeyd olunur və inhisarçılığa qarşı mübarizə aparmağın vacibliyindən danışılır.

Azərbaycan Respublikasının bazar münasibətlərinə keçid şəraitində yuxarıda qeyd olunan problemlərin qismən aradan qaldırılması üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədə uyğundur:

- 1) Azərbaycan Respublikası siyasi-iqtisadi müstəqillik əldə etdikdən sonra, keçmiş SSRİ-nin digər müttəfiq respublikaları ilə iqtisadi əlaqələri zəifləmişdir. Məlumdur ki, keçmiş müttəfiq respublikaların hamısının iqtisadiyyatı dərin inteqrasiyada idi. İqtisadi əlaqələrin zəifləməsi nəticəsində həmin respublikalar və həmçinin respublikamızın da iqtisadiyyatı böhranlı hala düşmüşdür. Xammal, material, texnika və s. çatışmazlığı istehsal sahələrinin ardıcıl olaraq fəaliyyətini dayandırmışdır ki,

bu da işsizliyin artmasına səbəb olmuşdur. Məhz buna görə də siyasi münasibətlərdən asılı olmayaraq MDB məkanında fəaliyyətdə olan dövlətlərlə, xüsusilə, Mərkəzi Rusiya ilə hər cür iqtisadi əlaqəni nəinki, bərpa etmək, hətta onu getdikcə daha da dərinləşdirmək lazımdır. Bu həmçinin hər iki tərəf üçün müqabil bazarın formalaşması və inkişafını sürətləndirə bilər.

- 2) Məlumdur ki, hazırda respublikada əmtəə inhisarçılığı mövcuddur. Daha dəqiq desək ərzaq məhsullarının bəzilərinin topdan satışı inhisarı bir qrupun, tikinti materialları digər sənaye məhsulları bir qrupun əlindədir. Deməli, dövlət inhisara qarşı tədbirlər hazırlamalıdır. Hərçənd respublikada antiinhisar qanunu fəaliyyət göstərir, lakin onun təsir dairəsi kifayət deyildir.
- 3) Dövlət demonopolizasiyası həyata keçirmək funksiyasını ifadə etməlidir. Yəni bir məhsul istehsalının bir əldə toplanmasını məhdudlaşdırmalıdır.
- 4) Dövlət ümumiyyətlə inhisarı dağıtmağa, onun təbii formasını saxlamağa çalışmalıdır. Təbii formada inhisar qalmalıdır. Bunu yox etmək mümkün deyildir.
- 5) Təbii inhisarın sərhədlərinin müəyyən edilməsi və onun tənzimlənməsi aparılmalıdır.
- 6) Demonopolizasiya və idarəetmə islahatlarının sinxronluğu saxlanılmalıdır.
- 7) İnhisara inzibati-iqtisadi sanksiyalar-maliyyə, kredit nəzarəti gücləndirilməlidir.
- 8) Ümumiyyətlə götürüldükdə inhisarı dövlət heç vaxt yox edə bilmir. İnhisar bazar iqtisadiyyatı şəraitində daim mümkündür, vardır, lakin dövlət ona daima nəzarət etməli və onu tənzimləməlidir.

Antiinhisar fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu inhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınmasının, məhdudlaşdırılmasının və aradan qaldırılmasının təşkilati və hüquqi əsaslarını müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasının “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” qanuna uyğun olaraq bir müəssisə satışın 33%-ə; 3 müəssisə 50%-ə; 5 müəssisə 66,6%-ə malik olduğu hallarda inhisarçı hesab edilir.

2. İnhisarların dövlət tənzimlənməsinin mexanizmləri və meyarları

İnhisarçı fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin problemlərinin həm kompleks şəkildə qoyuluşu, həm də onun həllinin keçid iqtisadiyyatı şəraitində adekvat hesab oluna biləcək üsul və metodlarının seçilməsi bütövlükdə antiinhisar strategiyasının düzgün formalaşdırılması nöqteyi-nəzərindən xüsusi aktualıq kəsb edir. Ümumiyyətlə, bu baxımdan başda gələn əsas məsələlərdən biri problemin iqtisadi məqsədyönlülük baxımından düzgün qoyuluşudur. Sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, əks yönümlü yanaşma prioritet məqsədlərin həyata keçirilməsi yolunda başlıca əngələ çevrilə bilər. Məhz buna görə də, sözügedən problemin açılışı tarixi irs__ mövcud situasiya__ vəziyyətdən çıxış yolları istiqamətli məntiqi ardıcılığı özündə ehtiva etməlidir.

Rəqabət iqtisadi inkişafın obyektiv hərəkətverici qüvvəsidir. Ədalətli rəqabət şəraitində gəlirlərin artırılmasına cəhd olunması istehsal həcmının artırılmasını, əmtənin keyfiyyətinin yüksəlməsinə stimül yaradır ki, bu da istehlakçıların tələblərini daha çox təmin edir, bazarın doymasının stimullaşdırılmasını yüksəldir.

Rəqabətin məhdudlaşdırılması (qeyri-mükəmməl rəqabət) bazarın inhisarlaşdırılmasına gətirib çıxarır, ayrı-ayrı əmtəə istehsalçılarına üstün mövqe təmin edir. Bunun nəticəsində əmtəələr kəmiyyətcə azalır, əsaslandırılmamış qiymət yüksəlişləri baş verir, məhsulların keyfiyyəti aşağı düşür. Bazarın inhisarlaşması əmtənin əldə olunması imkanlarını məhdudlaşdırır, bu tələbatın ödənilməsinə mənfi təsir göstərir, istehlakçıların hüquqlarını pozur. Bazarların inhisarlaşma səviyyəsi əsasən iqtisadi proseslərin dövlət tənzimlənməsindən və bazarların inhisarlaşması yaxud inhisarsızlaşmasının, xalq təsərrüfatı səmərəliliyi səviyyəsinin effektivliyindən asılıdır. Hər bir anda onların qarşılıqlı təsiri müxtəlif ola bilər. Məsələn: mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyat rəqabəti iqtisadi artım faktoru kimi istisna edirdi. Bunun nəticəsində hal-hazırda da özünü büruzə verən daxili və xarici bazarlarda milli məhsulun aşağı rəqabət qabiliyyətliliyi istehsalın texnoloji inkişafının zəifləməsi və texnoloji gerilik baş verdi. Azad rəqabət əmtəə istehsalçılarının əhəmiyyətli sayını nəzərdə tutur. Bu iqtisadiyyat orta və kiçik biznes üzərinə istiqamətləndirilməsi deməkdir, hansı ki, bazar tələbinin kifayət qədər tez ödənilməsi baxımından üstünlüklərə malikdir.

Bazarın inhisarlaşması obyektiv iqtisadi meyl olaraq, əmtəə istehsalının ilkin mərhələlərində yararlı və iri əmtəə istehsalçılarının marağını əks edir. Bu meyl cəmiyyətin tələblərinin ödənilməsində öz mənfi nəticələrini göstərir. İnhisarın məqsədi-rəqabəti məhdudlaşdırmaqla istehlakçıların hesabına yüksək inhisar mənfəəti əldə etməkdir. Ona görə də bütün iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə antiinhisar qanunvericiliyi fəaliyyət göstərir. Bu inhisarçılıq zəiflədər, lakin iri istehsalın üstünlüklərini aradan qaldırmaz.

Sistem dəyişikliyi ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan Respublikası, eləcə də digər MDB ölkələri inhisarçı fəaliyyətin üçlü təzahürü ilə üz-üzə qalmışlar:

1. İnzibati-amirlik sisteminin qalığı kimi hələ də mövcud olan inhisarçı müəssisə və birliklər;
2. Özəlləşdirmə nəticəsində müəyyən inkişaf impulsu əldə etmiş özəl sektor çərçivəsində formalaşan və bu prosesin müxtəlif pillələrində olan inhisarçı yaranış;
3. Dövlət-özəl sektor qarşılıqlı münasibətlərində birincinin dominantlığı əsasında formalaşan “tənzimləmə” inhisarı.

Qeyd etmək lazımdır ki, üçüncü təzahürün, yəni, “tənzimləmə” inhisarının iqtisadi inkişaf tarixində analogiyası olmayıb (inkişaf etmiş ölkələrə münasibətdə). Bu sırf postsosialist ölkələrinə xas olan fenomendir.

Bütün bunların fonunda ölkədə inhisar fəaliyyətinin tənzimi problemlərinə yanaşma, sözsüz ki, ilkin olaraq dövlət özəl sektor qarşılıqlı münasibətlərinin keçid dövründün məntiqinə uyğunlaşdırılmasından başlamalıdır. Aydındır ki, dövlət ümummillə mənafelərin əsas təminatçısı kimi bütövlükdə cəmiyyətin, eləcə də ayrı-ayrı vətəndaşların maraqlarını qoruyur (yaxud qorumalıdır), lokal səviyyəli mənafe tarazlığının formalaşdırılması yönündə iqtisadi prosesləri tənzimləməyə çalışır. Bu aspektdə dövlət tənzimləməsi iqtisadiyyatın institusional strukturundan tutmuş, onun sahəvi xüsusiyyətləri və ayrı-ayrı sektorlarda təsərrüfatın idarə olunması spesifikasını özündə ehtiva edir. Başqa sözlə, inhisarçı təmayüllərə qarşı duruş gətirməyin əsas bazası kimi institusional strukturun rəqabət məzmunlu olması zərurətdir və inkişaf səviyyəsindən, iqtisadi sistemin özəlliklərindən asılı olmayaraq əksər dünya ölkələrində dövlətin can atdığı başlıca məqsədlər biri məhz institusional strukturun göstərilən yönümlü təkmilləşdirilməsidir. İnhisarizmin təsir gücünü bütün təfərrüatı ilə nəzərə alsaq, onda ən azı keçid iqtisadiyyatı şəraitində institusional strukturun dövlət tənzimlənməsini ölkənin antiinhisar strategiyasının mühüm elementləri sırasına daxil etmək lazım gələcəkdir. Konseptual baxımdan bu cür yanaşma keçid dövrünün bugünkü məzmunu ilə tam şəkildə üst-üstə düşür. Bəzi tədqiqatçılar söhbət açdığımız problemlə bağlı qeyd edirlər ki, institusional strukturun rəqabət mühiti nöqtəyi-nəzərdən optimal səviyyəsinə ABŞ-ın antitrust qanunvericiliyi əsasında nail olunub və (yəqin ki) digər ölkələrin də bu yoldan istifadə etməsi məqsədəuyğun olardı.

Zənnimizcə, bir sıra digər məsələlər kompleksinə yanaşmada olduğu kimi, inhisarçı fəaliyyətin tənzimi problemlərinə baxışda da ABŞ-la paralellik aparmaq metodoloji nöqtəyi-nəzərdən yanlışlıqdır. Belə ki, dəfələrlə qeyd etdiyimiz məsələ, ölkənin həm keçid dövründə olması, həm də ifrat dərəcədə kiçik tutumlu daxili bazarının mövcudluğu araşdırılan problemin həlli istiqamətlərində də sırf

özünəməxsusluq keyfiyyətini ortalığa çıxarır. “Kiçik” ölkənin daxili potensialına və yalnız ona söykənməklə dayanıqlı inkişafı əfsanədir.

Eyni zamanda, regional və dünya bazarlarında aramsız surətdə baş verən kəskin konyuktur dəyişiklikləri fonunda standartlaşdırılmış (xidmət) istehsalı ən çoxu qısa müddətli zaman intervalında inkişafın görüntüsünü yarada bilər. Və, həmçinin nəzərə alsaq ki, sözügedən istehsalın xarici bazarda yüksək yaxud stabil pay əldə etmək nöqtəyi-nəzərindən “kütləviləşdirilməsi” mümkünsüzdür, onda antitrust qanunvericiliyinin qadağalar sisteminə tapınma mütləq əks-effekt verəcəkdir. Yəni, inhisarçı təmayüllərin sıfır variantı ilə birdəfəlik həllinə çalışmaq (müasir situasiya çərçivəsində) ən yaxşı halda yenicə formalaşmaqda olan bazar münasibətlərini deformasiyaya uğradacaqdır.

Bütün bunların gərək məzmunu yalnız Azərbaycan Respublikası üçün keçərlidir. MDB məkanı və əcnəbi mənşəli Transmilli Korporasiyalara münasibətdə antitrust qanunvericiliyi tipli qadağalar kompleksindən yararlanmaq nəinki mümkündür, hətta aktual əhəmiyyət kəsb edir.

Araşdırdığımız problemə sistemli yanaşma nöqtəyi-nəzərindən baxsaq, onda tədqiqatın start müstəvisinin rəqabət siyasətinin özündən başladığı zəruriliyini qəbul etməliyik. Həqiqətən də, inhisarçı fəaliyyətin meydana çıxması və inhisarçı strukturların formalaşmasında mühüm rol oynayan amillərdən biri, hətta birincisi rəqabət mühitinin kifayət dərəcədə dayanıqlı olmaması, rəqabət siyasətinin zəruri şərtlər çərçivəsində aparılmaması ilə bağlıdır. Qeyd etməliyik ki, Problemin amillər kompleksinə məhz göstərdiyimiz prizmadan yanaşma heç də inhisar rəqabət əksliyinin qəbulu kimi başa düşülməməlidir. İnhisarın varlığı rəqabətin yoxluğu deməkdir və əksinə tipli baxışlar sırf metafizik anlamlıdır və reallıqda qətiyyənlə üst-üstə düşmür. Məhz ona görə də, biz rəqabətlə balı məsələləri inhisar yaradan prosesin səbəblərindən yalnız biri kimi səciyyələndiririk. Və. Bu cür yanaşma həm də ona dəlalət edir ki, rəqabət mühitinin formalaşdırılması və effektiv rəqabət siyasətinin tətbiqi öz-özlüyündə məqsəd deyil, o, ancaq dayanıqlı iqtisadi inkişafa nail olma prosesinin əsas hərəkətverici qüvvəsidir yaxud bu qüvvələrdən biridir. Bütün bunlar belə bir qənaəti ortalığa çıxarır ki, effektiv rəqabət siyasətinin formalaşdırılması və tətbiqi həm inhisar yaradan prosesə məqsədli müdaxilənin həyata keçirilməsində, həm də inhisarçı fəaliyyətin tənzimlənməsində aktual əhəmiyyətli bir vasitədir. Daha konkret anlamda bu o deməkdir ki, rəqabət siyasəti inhisarçı fəaliyyəti həm proses, həm də vəziyyət kimi tənzimləmək yönümlüdür. Deyilənlər, birmənalı olaraq ölkədə inhisarçı fəaliyyətin tənzimlənməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində sistemliliyi təmin etmək məqsədilə rəqabət siyasəti, onun xüsusiyyətləri və müasir dövrün spesifikasiyasına uyğunlaşma dərəcəsindən çıxış etməyi tələb edir.

İnhisar fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi problemi ilkin olaraq mövcud iqtisadi sistemin sosial-iqtisadi təbiətinə və dünya bazarının inkişaf təmayüllərinə uyğun gələn rəqabət siyasətinin formalaşdırılmasını tələb edir.

Belə ki, inhisarizmin təzahür formaları ifrat dərəcədə genişdir. İqtisadi nəzəriyyə isə inhisarçı fəaliyyəti bir qayda olaraq sırf iqtisadi fenomen kimi qəbul edir. Onun qlobal, geosiyasi və geoiqtisadi aspektləri, eləcə də ölkələrarası yaxud milli iqtisadi sistemlərarası təsiri sərf-nəzər edir. əslində inhisarçı fəaliyyətin tənziminə ilkin olaraq qlobal səviyyədə baxılmalıdır. Qeyd edilən zərurət inkişaf etmiş ölkələrin dünya bazarındakı davranış tərzinin inhisarçılıqla üst-üstə düşməsinə əsaslanır.

İnhisarların fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi probleminin həlli istiqamətləri baxımından istifadə üsullarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq məqsədə uyğun olardı:

1. Struktur problemi; Bu problem iki istiqamətdə nəzərdən keçirilə bilər:
  - bazarın strukturu
  - istehsalın strukturu
2. Davranış tərzini.

Beləliklə, problemin struktur aspektinin təhlili və ümumiyyətlə, inhisarçı fəaliyyətin tənzimi problemlərinə nəzəri yanaşmalar içərisində ən bəsitə neoklassik baxışdır. Müəyyən parametrlər əsasında məhdudiyyət şərtləri qoymaqla, bazarın tipologiyası 4 istiqamətdə nəzərdən keçirilir.

- 1) Kamil rəqabət
- 2) İnhisarçı rəqabət
- 3) Oliqapoliya
- 4) Tam inhisar

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, rəqabət öz-özlüyündə məqsəd deyil, milli iqtisadiyyatın dinamik inkişafına şərait yaradan və onun səmərəliliyini təmin edən vasitədir. Buna görə də, ölkədə inhisarçı fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi problemlərinə yanaşmada başlıca konseptual istiqamət rəqabət mühiti milli iqtisadiyyatın effektivliyi tandeminin dialektik vəhdətinə əsaslanmalıdır. Sözsüz ki, bazarın neoklassik tipləşdirilməsi ilə qeyd etdiyimiz konseptual yanaşma arasında əlaqə sıxlığı kifayət dərəcədədir. Məsələn, iqtisadi sistemin reaktivliyi xassəsi, yəni tələbin dəyişməsinə sistemin verdiyi reaksiya yaxud sistemi təşkil edən təsərrüfat subyektlərinin dəyişən şəraitə adaptasiya olunma qabiliyyəti bu baxımından əyani nümunə kimi götürülə bilər.

Aydındır ki, tam inhisar şəraitində sözügedən uyğunlaşma qeyri-mümkündür. "Kamil" rəqabətdə isə yüksək səviyyədədir. Elə neoklassik tipləşdirmənin də zəifliyi yuxarıda göstərilən bağlılıqdan doğur. Belə ki, əvvəla, bazar iqtisadiyyatı şəraitində tədavi sferasının tam şəkildə inhisarlaşmasından danışmaq

mümkünsüzdür: İkincisi, “kamil” rəqabət mahiyyət etibarını ilə sırf nəzəri təxəyyülün məhsuludur və hətta mövcudluğu qəbul edilsə belə (hansısa bazarın kiçik bir segmentində), onun bütövlükdə iqtisadi sistemin reaktivliyinə təsiri ehtimalı sıfıra yaxındır və s. Bütün bunların pragmatik yanaşma çərçivəsində əhəmiyyətlik dərəcəsinin ifrat səviyyədə aşağı olması ölkədə effektiv rəqabət mühitinin formalaşdırılmasını zəruri edir.

Bazar subyektlərinin davranış tərzinin inhisar meyliyini müəyyənləşdirmək məqsədilə bir sıra istiqamətlərdə araşdırma aparmaq zəruridir:

1. Bazara girişdə maneələrin mövcudluğu
2. Qiymət üzrə kartel razılaşdırılmalarının olması
3. Bazarın açıqlıq dərəcəsi, xarici rəqabətin olması
4. Rəqabətin daxili təbiətinin müəyyənləşdirilməsi

(Haqsız rəqabət; qeyri-qiymət amilləri üzrə rəqabətin mövcudluğu; elmi-texniki biliklər üzrə rəqabət mübarizəsinin varlığı) və s.

Eyni zamanda, göstərmək lazımdır ki, yuxarıda əks etdirdiyimiz proseslərin keçid iqtisadiyyatı şəraitində, sözün tam mənası ilə tətbiqi olduqca müşkül işdir. Ümumiyyətlə, fikrimizcə, inhisarizmə qarşı mübarizənin sosial proses formasında kütləviləşdirilməsini də qəbul etmək düzgün olmazdı. Ən azı ona görə ki, inhisarın təzahür müxtəlifliyi, fərqli formalarda meydana çıxması sözügedən istiqamətdə həyata keçirilməsi zəruri olan tədbirlərin adekvat differensiyasını tələb edir. Yəni, inhisarın açıq, qapalı və təbii formalarına yanaşmada monolitliyin təminatına çalışmaq həm nəzəri, həm də praktiki anlamda səhv addımdır. Məsələn, keçid iqtisadiyyatı şəraitində təbii inhisarların özəlləşdirilməsinin qeyri-mümkünlüyü kimi. Həm də, qeyd edilməlidir ki, burada söhbət tək-cə keçid iqtisadiyyatının doğurduğu problemlərdən getmir. Ümumiyyətlə, araşdırdığımız istiqamətdə mövcud olan dünya təcrübəsi açıq-aydın şəkildə göstərir ki, ölkənin iqtisadi sisteminin özəlliklərindən, eləcə də iqtisadi potensialından asılı olmayaraq ən azı 3 sferada təbii inhisarların (bir qayda olaraq dövlətin tabeçiliyində) mövcudluğu ictimai rifahın təmini baxımından qaçılmazdır:

1. Ölkənin hərbi təhlükəsizliyinin təminatına xidmət edən müdafiə sənayesi
2. İqtisadi səmərəliliyi aşağı səviyyədə olan (yaxud heç olmayan) sahələr (rabitə, nort və s.)
3. Elmtutumlu, kapital tutumlu və ümumiyyətlə fundamental elm sahələri.

Ölkədə inhisarçı fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi problemlərinin həlli istiqamətləri ilkin olaraq istinad edilməsi mümkün olan bazanın yaxud platformanın tərkib ünsürləri ilə birlikdə müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Başqa sözlə. Araşdırdığımız problemə münasibətdə dövlət tənzimlənməsi sisteminin elementləri dəqiq şəkildə ifadə olunmalıdır. Ən ümum nəzəri mövqe-dən yanaşsaq,

sözügedən sistemin antiinhisar profilli mahiyyət kəsb edən ünsürlərini aşağıdakı kimi sıralamaq məqsədə uyğun olardı:

- 1) Hüquqi bazanın adekvatlığı;
- 2) Tənzimlənmənin aydın şəkildə ifadə edilmiş məqsədləri;
- 3) Dövlətin iqtisadiyyata (bütövlükdə) müdaxiləsinin sərhədləri yaxud tənzimləmə ilə əhatə edilən iqtisadi sektorun sərhədləri;
- 4) Özəl sektorun “tənzimlənen” sferalara çıxışı şərtləri;
- 5) Əsasən təbii inhisarlarla bağlı qiymət qoyma mexanizmi;
- 6) Tənzimləməni həyata keçirən dövlət orqanının səlahiyyət çərçivəsi;
- 7) İqtisadiyyatın tənzimlənməsi zəruri olan sahələrinin müəyyənləşdirilməsi;
- 8) İqtisadiyyatın institusional strukturunun inkişafında dövlətin praktiki fəaliyyətinin sərhədləri və s.

Qeyd etdiyimiz konseptual istiqamət çərçivəsində iqtisadiyyatın inhisarsızlaşdırılması və rəqabətin inkişafı üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədə uyğun olardı:

- 1) İntestisiya müsabiqələri, torq və hərracların keçirilməsi, eləcə də dövlət sifarişlərinin yerləşdirilməsi üzərində antiinhisar nəzarətinin təşkilinin səmərələşdirilməsi;
- 2) Ölkə ərazisində istehsal amillərinin sərbəst miqrasiyasına mane olan dövlət və özəl strukturlara qarşı ciddi tədbirlərin görülməsi;
- 3) İstehsalın təmərküzləşməsinin və dövlət orqanlarının inhisarçılığının aşağı salınması və rəqabət mühitinin təşəkkülünə yönəldilmiş dövlət vəsaitlərinin daha geniş istifadəsi və bu prosesdə mövcud olan hüquqi tənzimlənmənin təkmilləşdirilməsi;
- 4) MDB ölkələrinin antiinhisar qanunvericiliyinin məzmun uyğunluğuna nail olmaq və onların rəqabət siyasətinin beynəlxalq prinsip və qaydalara müvafiqliyinin təmin edilməsi.

3. Təbii inhisarların fəaliyyətinin tənzimlənməsinin xarakterik cəhətləri

İqtisadiyyatın bir sıra sahələrində qənaətcillik istehsal miqyasının artımı ilə şərtlənir. Eyni zamanda rəqabət isə çətin və ya mümkün hesab olunur. Belə sahələr təbii inhisarlar adlanır. Ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatının formalaşmasının əsas dayaq nöqtəsindən birini işlək rəqabət mexanizminin yaradılması təşkil edir. Bu gün həmin mexanizmin yaranması yolundakı maneələrin aradan qaldırılması iqtisadi siyasətimizin öncül istiqamətləri sırasındadır. Eyni zamanda, dünyanın heç bir yerində rəqabət mexanizminin iqtisadi sistemi mütləq şəkildə əhatə edə bilməməyi özündən dövlət tənzimlənməsi və onun rəqabət mexanizminə uyğunlaşdırılması qaçılmaz zərurətlərdəndir. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Almaniyada səmərəli nəticə vermiş sosial yönümlü iqtisadi model dövlət tənzimlənməsinin bazar şəraitinə uyğunlaşdırılması, rəqabətin yaranması və sosial əməkdaşlıq prinsiplərinə dayanır. Bu və digər bu kimi ölkələrdə sənayenin inkişafında rəqabət mexanizminin formalaşmasının və qorunmasının həlledici amili kimi qiymətləndirilməsinə baxmayaraq dövlət tənzimləmə funksiyalarına da geniş yer verilmiş və bunun ifadəsi olaraq “səmərəli bürokratiya” anlayışı yaranmışdır. Belə tarixi təcrübələrin bizim üçün bir əməli əhəmiyyəti də ondan ibarətdir ki, təbii inhisarların dövlət tənzimlənməsi həmin sahələrdə rəqabəti tamamlamır, əksinə, onun tətbiq edilməməyi üzündən yaranan boşluğu doldurur və müvafiq funksiyaları yerinə yetirir.

İstehsal miqyasının artırılmasının böyük həcmdə qənaətə səbəb olduğu hallarda təbii inhisarçılıq yaranır. Təbii inhisarçılıq təsərrüfat subyektləri arasında rəqabətin mümkün olmadığı sahələrdə də yaranır. Təbii inhisarçılığın meydana gəlməsi kapitalın öz-özünə artması, rəqibləri sıxışdırmaq və mənfəəti maksimumlaşdırmaq cəhdləri ilə az əlaqədardır. Təbii inhisarçılığın bazar üzərində hökmranlığı xüsusi xarakterə malikdir. O ancaq texnologiyanın spesifikliyi ilə səciyyələnir.

Ölkədə antiinhisar siyasətinin az və ya çox dərəcədə tətbiqi sferası əsasən təbii inhisarlarla məhdudlaşır. İnzibati-amirlik sisteminin məqsədləri çərçivəsində direktiv təşkil edilən təbii inhisarların fəaliyyəti ilə makroiqtisadiyyat arasında qırılmaz bağlılıq formalaşdırılmışdır. Buna görə də, real bazar münasibətlərindən “doğulmayan” yaranışın fəaliyyəti və davranış tərzinə klassik görmə bucağı prizmasından yanaşma kökündən yanlışdır.

Məhz buna görə də, təbii inhisarların sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini ətraflı surətdə nəzərə alınmalı, eləcə də onun özünəməxsus makroiqtisadi funksiyaları bir kənara qoyulmalıdır. Bu hal iqtisadi münasibətlərin ikili xarakteri ilə əlaqədardır. Təbii inhisarların dövlət tənzimlənməsi və müsbət nəticə verə biləcək real davranış qaydaları arasında ziddiyyətli bütövlük

qorunmalıdır. Təbii inhisarların iqtisadi təbiətinin unikalığı aşağıdakı şəkildə verilmiş məntiqi əlaqələr sistemindən görmək mümkündür.

Təbii inhisarların səmərəli tənzimlənməsi mexanizminin formalaşdırılması mövcud şəraitdə Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətli vəziyyətə gətirilməsinin aktual amillərindəndir. Hər il beynəlxalq idarəetmə institutu tərəfindən 100 ballı şkala üzrə milli iqtisadiyyatların rəqabətqabiliyyətliyini müəyyənləşdirilir.

“Təbii inhisarlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu həm əhatə dairəsinə və həm də tətbiqi obyektlərinin iqtisadiyyatımızdakı roluna görə iqtisadi qanunvericiliyimizdə xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu qanun iqtisadiyyatımızın və dövlətimizin iqtisadi tənzimləmə fəaliyyətlərinin böyük bir blokunun qanunvericilik bazasının keyfiyyətə yeni səviyyəyə qaldırılmasına əsas verir.

Bütün bunlara baxmayaraq, hələ bu prosesin başlanğıcındayıq və təbii inhisarların səmərəli tənzimləmə mexanizminin qurulması üçün çox iş görülməlidir. Bu məsələ həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan qərb mütəxəssisləri və beynəlxalq təşkilatlar səviyyəsində də müxtəlif səpkilərdə şərh olunur. Dünya Bankı tərəfindən 1999-cu ildə bu mövzuda Budapeştdə Beynəlxalq Konfrans keçirilmişdir. Hər il Dünya Bankı ilə Florida Universitetində və Adam Smitt İnstitutu tərəfindən Böyük Britaniyada yüksək səviyyəli mütəxəssislər üçün beynəlxalq seminarlar təşkil olunur. Respublikada təbii inhisarların fəaliyyətinin tənzimlənməsinin xüsusi tədqiqat bazasının yox dərəcəsində olmasına baxmayaraq, Antiinhisar Komitəsi xeyli məlumat və analitik materiallar fondu toplanmışdır və beynəlxalq təşkilatlarla bu sahədə səmərəli əməkdaşlıq mexanizmi qurulması yolunda səylər göstərilir. Miqyas effektinin böyüklüyü nəticəsində əgər bir firma rəqabət aparan bir neçə firmaya nisbətən məhsul vahidinə sərf olunan daha aşağı məsrəflərlə bütün bazarı təmin edərsə, belə şəraitdə təbii inhisar mövcud olur. Bu cür şərait ictimai istifadə müəssisələri olan elektrik, su və qaz təminatı müəssisələri, telefon xidməti və s. üçün xarakterikdir. Əgər bazar çoxlu istehsalçılar arasında bölünmüş olsaydı miqyas effekti əldə olunmazdı. Bu halda məhsul vahidinə sərf olunan məsrəflər yüksək olar və həmin məsrəflərin çıxarılması üçün yüksək də qiymətlər tələb olunardı. Bir qayda olaraq, bu sahələrə dövlət tərəfindən geniş imtiyazlar verilir. Lakin, hökumət müəyyən coğrafi ərazini avtobus xidməti, elektrik və ya su ilə təmin etmək kimi istisna hüququ əvəzində bu inhisarların fəaliyyətini tənzimləmək hüququnu özündə saxlayır. Təbii inhisarların ictimai məqbul davranışı təmin etmə vasitəsi kimi iki variant mümkündür: dövlət mülkiyyəti və dövlət tənzimləməsi. Təbii inhisarlar haqqında qanunvericiliyin məqsədi cəmiyyətin marağı naminə tənzimləmə nəzəriyyəsinə daxildir. Bu nəzəriyyənin məntiqi əsasını belə bir detal təşkil edir ki, əgər rəqabət yersizdirsə, onda nəzarətdənkənar hakimiyyət inhisarında sui-istifadədən qaçmaq üçün

tənzimlənən inhisar yaratmaq lazımdır. Təcrübədə tənzimləməni həyata keçirənlər elə tariflər müəyyən etməyə çalışırlar ki, onlar istehsal məsrəflərini ödəməklə müəssisəyə ədalətli gəlir gətirsinlər.

Keçmiş sovet respublikalarından Litva təbii inhisarlara münasibətdə dövlət tənzimləməsi siyasətini seçib. Litvada bütün inhisarlar özəlləşdirilir. Məsələn, energetika bazarında neft inhisarçısının əmlakı xırdalanacaq, şəhər və rayonlarda müxtəlif cəmiyyətlərə satılacaq. Bütün bu firmalar yerli hakimiyyətin nəzarəti altında olacaqdır. Hələ rəqabət haqqında qanunların qüvvəyə minmədiyi birinci mərhələdə yerli bazarda yeni sahibkarların öz güzəştli vəziyyətlərindən sui-istifadənin qarşısını almaq üçün hökumət qiymətlərə nəzarəti öz öhdəsinə götürür. Gələcəkdə hökumətin funksiyası ancaq planlaşdırma, strateji proqnozlaşdırma və inhisarların fəaliyyətinə nəzarətlə məhdudlaşacaqdır. Bazarların azad rəqabət fəlsəfəsini özündə cəmləşdirən bazar iqtisadiyyatı, şübhəli ictimai münasibətlərdən sahibkarlıq inhisarına keçid əlverişli mühit yaradır. Ona görə də iqtisadi və texniki şərtlərin təsiri ilə inhisarın ayrılmaz elementə çevrilmədiyi ictimai nəzarət bazarların əksəriyyətində inhisarların inkişafının qarşısını alan antiinhisar və antitrust qanunvericiliyi formasını almışdır. Lakin bu, ayrıca bir söhbətin mövzudur. Belə ki, dövlətin fəaliyyətinin bu sahəsi təbii inhisarlar halından fərqli olaraq, mütləq əks strategiyaya malikdir.

Araşdırmalar göstərir ki, mövcud tənzimləmə mexanizmləri səmərəli deyil və təbii inhisarların fəaliyyətinin sərt dövlət tənzimlənməsi məqsədə uyğundur. Bunu üçün təbii inhisarlarla tənzimləyici orqanlar arasında əlaqələr “obyektivləşdirilərək” işlək normativ bazaya əsaslanmalı, təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətində şəffaflığa nail olunmalı, tənzimləmə metodlarının spektri genişləndirilməli, nəzarət üsulları və o cümlədən cərimələrin tətbiqi sərtləşdirilməlidir. “Təbii inhisarlar haqqında” qanunun tətbiqi ilk növbədə bu sahədə normativ və metodiki bazanın əsaslı genişləndirilməsini tələb edir.

Ölkədə inhisar xarakterli fəaliyyətlərin, o cümlədən təbii inhisarların tənzimlənmə sahəsində pozitiv nəticələr qazanılmışdır. Əvvəla, təbii inhisar anlayışı ictimai şüurda özünə yer tapmışdır. Bu, nəqliyyat, energetika, telekommunikasiya və kommunal xidmətlərin vacib bir qisminin “təbii inhisar” meyarına bağlı tutulmasının zəruriliyini ifadə edir.

Təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyət sahələri olan qaz və su təchizatı, çirkab suların axıdılması, dəmir yolu nəqliyyatı, telefon və poçt rabitəsi, enerji təchizatı və neftin magistral kəmərləri ilə nəqli xidmətlərinin, həmçinin dövlət inhisarında olan xidmətlərin göstərilməsinin antiinhisar və istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında qanunvericiliyin tələblərinə uyğunlaşdırılması, aşkar edilmiş nöqsanların aradan qaldırılması, xidmət tariflərinin iqtisadi əsaslandırılması istiqamətində müvafiq işlər aparılmışdır.

Ölkədə antiinhisar siyasətinin tətbiqi birmənalı olaraq təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyəti sferasını əhatə edir. Daha doğrusu, real vəziyyət və aparılan işlərin məzmunu açıq-aydın şəkildə göstərir ki, qeyd edilən sferada hələ də, əsaslı dönüşə nail olunmamışdır. Təbii inhisarlarda struktur dəyişikliklərin aparılması və onların fəaliyyəti üzərində dövlət nəzarətinin təşkili qaydalarının hazırlanıb həyata keçirilməsini Ümumdünya Bankı təqdim etdiyi (1997-ci il) şərtlər sırasına (kredit verilməsi üçün) daxil edilmişdir. Bəri başdan qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən sferada antiinhisar nəzarətinin təşkilinin hüquqi əsasları “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” qanuna (1993) və Nazirlər Kabinetinin “Təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi haqqında” əsasnaməsinə (1996) istinadən formalaşdırılmışdır. “Təbii inhisarlar haqqında” qanun isə 12 mart 1999-cu ildə qəbul olunmuşdur. Bu dövrə qədər təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyəti üzərində əslində antiinhisar nəzarəti həyata keçirilmirdi. Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, təbii inhisarlar üzərində dövlət nəzarətinin yalnız zahiri “görüntülü” tətbiqi ölkənin iri iqtisadi subyektlərinin səmərəli fəaliyyət göstərə bilməməyində əsas rol oynayan amillərdən biri olmuşdur. Məsələn, “Azərkimya” Dövlət Şirkətinin dövlət büdcəsinin mədaxil hissəsində (məcmu gəlirdə) xüsusi çəkisi cəmi 1% (1997-ci il) olmuşdur. Baxmayaraq ki, kimya sənayesinin məhsulları (həmin ildə) ölkə üzrə ümumsənaye istehsalının 15-20%-ni təşkil edirdi. Təbii inhisarların antiinhisar yönümlü tənzimlənməsi son dərəcə mürəkkəb xarakterə malik münasibətlər sisteminin bütövlükdə sağlamlaşdırılmasını tələb edir. Belə ki, əvvəla, təbii inhisarlar dövlətin istehsal infrastrukturunu kompleksini formalaşdıran əsas bazadır. İkincisi, milli sənayenin, eləcə də bütövlükdə real sektorun inkişafı təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyət xüsusiyyətlərindən birbaşa asılıdır. Üçüncüsü, iqtisadiyyatın inhisarsızlaşdırılması prosesi real bazar münasibətlərinin inkişafını əngəlləməməlidir. Bu o deməkdir ki, problemin sistemli şəkildə qoyuluşu birtərəfli xarakter daşıya bilməz. Yəni, iqtisadi subyektlərin maraqlarının mühafizəsi təbii inhisar subyektlərinin “əzilməsi” hesabına həyata keçirilə bilməz. Məsələn, elə həmin 1997-ci ildə “Azəriqaz” SC–i təbii qazın $1000 m^3$ -ni ARDNŞ-dən 57 min manata satın alır və digər məsrəflərə birlikdə həmin həcmdə qazın maya dəyəri səhmdar cəmiyyətdə 100 min manat başa gəlirdi. Amma “Azəriqaz” $1000 m^3$ təbii qazı son istehlakçılara 25 min manata satırdı. Fərq isə müəssisənin hesabına tutulurdu.

Göründüyü kimi, sosial güzəştlər birbaşa iqtisadi subyektlərin üzərinə qoyulurdu. Bu da (təbii inhisarın dövlət mülkiyyətində olub-olmamağından asılı olmayaraq) mahiyyətcə, inzibati-amirlik səciyyəli münasibətlər sistemi doğurur ki, onun da real bazarla heç bir bağlılığı yoxdur.

Ümumiyyətlə, təbii inhisarlarla bağlı dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri yaxud mövcud problemlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq məqsədə uyğun olardı:

1. Təbii inhisar subyektlərinin struktur təkmilləşdirilməsi prosesinin başa çatdırılması zəruriliyi; Bu aspektdən əngəl törədən və ümumiyyətlə, səmərəli antiinhisar nəzarətinin həyata keçirilməsinə mane olan əsas amil iki funksiyanın eyni zaman intervalında sıx çulğalamış formada tətbiqidir. Belə ki, məsələn, Rabitə Nazirliyi həm bu sferada dövlət tənzimlənməsini həyata keçirir, həm ayrı-ayrı strukturlara fəaliyyət göstərmək üçün lisenziya verir, həm də birgə müəssisələrin təsisçisi kimi birbaşa sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olur. Aydın məsələdir ki, prosesə nəzarətin göstərilən aspektli “kompleks” şəkildə həyata keçirilməsi heç bir real effekt verə bilməz. Başqa sözlə, tabeçiliyindən asılı olmayaraq (istər dövlət, istərsə də özəl sektor olsun) iqtisadi subyektin yaxud onun idarəetmə orqanının öz əleyhinə gedəcəyini gözləmək mənasızlıqdır. Buna görə də, sırf təbii inhisar hesab edilən situasiyada elə həmin sahənin idarəetmə orqanının dövlət tənzimləyicisi keyfiyyətində çıxış etməsi hüquqi nonsensdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri üzrə qəbul edilməsi zəruri olan qanunları həmin sahələrin idarəetmə strukturları hazırlayırlar ki, bu da qətiyyətlə düzgün hesab edilə bilməz. Bu praktikadan birmənalı şəkildə əl çəkilməlidir.
2. Təbii inhisar probleminə yanaşmada antiinhisar nəzarətinin tətbiqini çətinləşdirən və gerçək vəziyyətin üzə çıxarılmasına mane olan başlıca problemlər sırasına inhisarçılıq nöqtəyi-nəzərindən “təbiilik” keyfiyyəti daşıyan qurumların (struktur yaxud təşkilatların) düzgün qiymətləndirilməsi yaxud fərqləndirilməsi, seçilməsi məsələsi daxildir. Əslində bu problem də elə struktur dəyişiklikləri aspektindən qiymətləndirilməlidir. Yəni, söhbət ondan gedir ki, təbii inhisarizmin mahiyyətinə, profilinə uyğun gəlməyən iqtisadi subyektlər “Təbii inhisarlar haqqında” qanunun əhatə dairəsinə (süni surətdə) salınmalıdırlar. Məsələn, “Azərenerji” SC-nin “Azərenerji tikinti” təşkilatının, eləcə də “Azal”ın təyyarə limanı xidmətləri istisna olmaqla bütün yerdə qalan fəaliyyətinin və s. təbii inhisarçılıqla heç bir bağlılığı yoxdur.
3. Özəl fəaliyyət xüsusiyyətləri nöqtəyi-nəzərindən təbii inhisarçılığa aidiyyəti olmayan, lakin onun fəaliyyət sferasına daxil olan funksional fəaliyyəti tamamilə dövlət tənzimlənməsinin təsir dairəsindən kənar qoymaq da düzgün mövqe sayılmalıdır. Belə ki, konqlomerat tipli inhisarçı yaranış məhz elə bu qəbildən olan laqeydlikdən bəhrələnir.

4. Müasir dövrdə inhisarların dövlət tənzimlənməsinin tədbirləri

Rəqabət münasibətlərinin dövlət tənzimlənməsi əsasən antiinhisar siyasətin əsaslanır. Antiinhisar siyasəti özündə antiinhisar qanunvericiliyini və onun həyata keçirilməsi üzərində nəzarətin təşkilini ehtiva edir. Antiinhisar qanunvericiliyi rəqabətin dəstəklənməsi və mühafizəsinə yönəldilmiş təsərrüfat və kommertiya hüquq normaları sistemində kompleks yaranışdır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə antiinhisar qanunvericiliyinin əsas prinsipi-inhisarçı əlaməti-bazar payı ilə müəyyənləşdirmək deyil (baxmayaraq ki, bu mütləq nəzərə alınır), bazar subyektinin inhisarçı məqsədlərinin olması və onu həyata keçirməyə imkan verən bazar gücünün mövcudluğudur.

Antiinhisar siyasətinin formalaşdırılması və tətbiqi qaydaları üzrə müasir dünya təcrübəsinin öyrənilməsi probleminə üç istiqamətdə yanaşılacaqdır:

1. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin antiinhisar siyasəti;
2. Avropa İttifaqı integrasiya blokunun antiinhisar siyasəti;
3. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə bu sferada həyata keçirilən siyasətin və müvafiq qanunvericiliyin tədqiqi.

Müasir şəraitdə əksər inkişaf etmiş ölkələr ticarət hüququ çərçivəsində inhisarçı fəaliyyətin gətirdiyi iqtisadi və sosial nəticələrin təsir gücünü azaltmaq məqsədi ilə kapitalın təmərküzləşməsi və rəqabət prosesinin dövlət tənzimlənməsini həyata keçirirlər. Və, bu istiqamətdə əsas aparıcı sahə antiinhisar qanunvericiliyinin işlənilib hazırlanmasıdır. Bir sıra müəlliflər müasir sosial-iqtisadi situasiyanın daxili təbiətindən çıxış edərək göstəririlər ki, hal-hazırda antiinhisar qanunvericiliyinin başlıca xüsusiyyəti "...bazar mexanizmi kimi oliqopolianın mühafizəsindən ibarətdir". Oliqopolik situasiya həm ayrıca götürülmüş bir sahədə, həm də lokal bazarda formalaşır. Ümumiyyətlə, oliqopolik bazanın başlıca cəhəti bir-birinə zidd olan iki halın: rəqabət və inhisarın qarşılıqlı təsirindən formalaşan situasiyanın meydana çıxması ilə bağlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, antiinhisar qanunvericiliyinin genezisi XIX əsrin ortalarından başlanır. Əslində bunu tənzimlənen rəqabətin inkişaf tarixi də adlandırmaq olar. O dövrdə məhz bu qanunvericilik əsasında haqsız rəqabətlə mübarizə həyata keçirilirdi.

Bir sıra tədqiqatçılar tarixi-xronoloji baxımdan antiinhisar qanunlarının iki tipini fərqləndirirlər:

1. İnhisarın qadağan edilməsi prinsipi əsasında qəbul edilən qanunlar
2. İnhisarçı birliklərə nəzarət və sui-istifadə hallarının məhdudlaşdırılması prinsipi əsasında qəbul edilən qanunlar

Bu aspektdə bölgü ABŞ və Avropanın antiinhisar qanunvericiliklərindəki fərqli nüanslara söykənir. Məlumdur ki, ABŞ-da antitrest qanunvericiliyi, Avropa sistemində isə bazarda hegemon mövqə tutan inhisarçı birliklərin sui-istifadə

hallarının məhdudlaşdırılmasına yönəldilən və onların məcmu fəaliyyəti üzərində nəzarət prinsipinə söykənən antiinhisar qanunvericiliyi qüvvədədir.

Antiinhisar qanunvericiliyinin Avropa sistemində inhisarın yaradılması haqqında razılaşmaların müəyyən növlərinin qeydiyyatı nəzərdə tutulur. O, eyni zamanda, rəqabətin əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılmasını da özündə ehtiva edir. Bu razılaşmaların qanuna ziddliyi 3 səviyyədə müəyyənləşdirilə və ləğv edilə bilər:

- I. Bu qəbildən olan razılaşmaları qeydiyyatı alan dövlət orqanı tərəfindən;
- II. Yüksək instansiyalı dövlət orqanı tərəfindən;
- III. Məhkəmələrdə.

Antiinhisar qanunvericiliyinin Avropa sistemi Qərbi Avropa ölkələri ilə bəhəm, Avstraliyada, Yeni Zelandiyada, Cənubi Afrika Respublikasında, Amerika sistemi isə Argentinada və bir sıra digər ölkələrdə tətbiq olunur.

Maraqlıdır ki, AFR-nın antiinhisar qanunvericiliyi hər iki sistem arasında orta mövqe tutur. Bu hal ona görə ortaliğa çıxır ki, həmin ölkənin antiinhisar qanunvericiliyi inhisara qoyulan qadağa üzrə ümumi qəbul edilmiş norma ilə yanaşı, bu prinsipdən çoxlu sayda istisnalar nəzərdə tutur.

Amerika sistemi çərçivəsində ilk antitrest qanunu 1883-cü ildə Alabama ştatında qəbul edilmişdir. Sonrakı dövrlərdə əksər ştatlar tərəfindən analoji qanunların qəbulu ümumölkə miqyasında antiinhisar qanunvericiliyinin formalaşdırılmasına şərait yaratmışlar. Federal səviyyədə isə ilkin olaraq 1890-cı ildə Şerman qanunu qəbul edilmişdir. Bu qanunun əsas fərqləndirici xüsusiyyəti formal olaraq inhisarçı fəaliyyətə qoyulan qadağa ilə şərtlənir. 1914-cü ildə antiinhisar qanunvericiliyinin yeni inkişaf mərhələsi başlanmışdır. Belə ki, məhz həmin ildə Kleyton qanunu və Federal Ticarət Komissiyası haqqında qanun qəbul edilmişdir. ABŞ-ın antiinhisar qanunvericiliyi məhz bu üç qanunun bazasında formalaşmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, ABŞ-ın antitrest qanunvericiliyinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu qanunvericilik elə başlanğıc andan inhisarı qeyri-qanuni hesab etməklə qadağan üsuluna söykənir. Amma, Qərbi Avropa qanunvericiliyi inhisarçı praktikanın neqativ nəticələrini aradan qaldırmaq məqsədilə tənzimləmə prinsipi üzərində qurulmuşdur. Lakin, sonrakı inkişaf prosesləri ABŞ qanunvericiliyinin ifrat sərt formada tətbiqinin qeyri-səmərəli olduğunu üzə çıxardı. Və, bu istiqamətdə bir sıra “yumşaldıcı” vasitələrin tətbiqinə başlandı.

Antitrest qanunvericiliyi müasir şəraitin spesifikasını nəzərə almaqla inhisar yaxud rəqabət mühitinin qiymətləndirilməsində bir qayda olaraq iqtisadi effektivlik prinsipindən çıxış edir. Yəni, söhbət artıq rəqabətin məhdudlaşdırılmasının birmənalı “şər” kimi qəbulunun aksiomatikliyindən getmir. Əgər, bu məhdudlaşma

nəticəsində inkişaf edən inhisarlaşma prosesi daha yüksək effektivlik gətirirsə, onda antitrust qanunvericiliyi susur.

İngiltərədə müasir antiinhisar qanunvericiliyi XX əsrin 70-ci illərindən sonra formalaşmağa başlamışdır. Bu proses ilkin olaraq ticarət praktikasının məhdudlaşdırılması və qanuni ticarət haqqında normativ aktların qəbulundan start götürür. Və, beləliklə, İngiltərənin antiinhisar qanunvericiliyinin inkişaf xüsusiyyətləri inhisarlara dövlət nəzarətinin iki sisteminin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Qanuni ticarət və rəqabət haqqında qanunlara əsaslanaraq formalaşdırılmış birinci sistemdə dövlət ticarəti üzrə İdarə, inhisarlar üzrə Komissiya, sənaye və ticarət üzrə Dövlət Katibi strukturları həlledici rol oynayırlar. Məhdudlaşdırıcı ticarət praktikası üzrə qanunvericiliyə əsaslanan ikinci nəzarət sistemində əsas rolu isə məhkəmə oynayır.

Fransanın antiinhisar qanunvericiliyində əsaslı dönüşün başlanğıcı 19 iyul 1977-ci il Qanunu ilə reallığa çevrildi. Bu qanunla bazardakı hegemon mövqedən sui-istifadə hallarına və qadağan edilmiş kartellərə qarşı cəza tədbirləri daha da sərtləşdirildi. 1986-cı ildə isə əvvəlkindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən yeni antiinhisar qanunvericiliyi qəbul edildi. Bu qanunvericiliyin nəzəri əsasını “dirijizm” konsepsiyası təşkil edirdi və əsas məsələlərdən biri qiymətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi idi. Belə ki, dövlət iqtisadi müdaxilədən imtina etdi. Və, aydındır ki, bununla da qiymətlərin tənzimlənməsi və qiymətqoyma, inflyasiya ilə mübarizə bütünlüklə bazar mexanizminin öhdəsinə buraxılmış oldu. Fransada inhisarçı fəaliyyət üzərində nəzarəti rəqabət məsələləri üzrə Şura, İqtisadiyyat Naziri və Məhkəmələr həyata keçirirlər. Rəqabət məsələləri üzrə Şura müstəqil inzibati orqan hesab olunur və onun qərarlarına İqtisadiyyat Nazirliyinin veto qoymaq hüququ yoxdur.

Qeyd etdiyimiz kimi, AFR-nın antiinhisar qanunvericiliyi hər iki sistem (Amerika və Avropa) arasında orta mövqe tutur. Bu ölkədə antiinhisar qanunvericiliyinə stimullaşdırıcı təsiri II Dünya Müharibəsindən sonra qərarlaşmış azad bazar iqtisadiyyatı həyata keçirmişdir. AFR-nın Kartel Qanunu iki prinsipə əsaslanır: qadağa və inhisarçı fəaliyyətin tənzimlənməsi və nəzarət prinsipləri.

Maraqlı cəhətləri ilə seçilən antiinhisar qanunvericiliyi İsraildə tətbiq edilməkdədir. Digər ölkələrdən fərqli olaraq, “Sahibkarlıq azadlığı haqqında” Qanun İsraildə əsas qanun kimi nəzərdə tutulur. Bu baxımdan, İsraildə biznes sferasında fəaliyyətin məhdudlaşdırılmasına yönəldilən, başqa sözlə sırf antiinhisar mahiyyəti daşıyan qanun 1988-ci ildə qəbul edilmiş “Sahibkarlıq fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması” haqqında qanundur. Qanun konseptual baxımdan 3 istiqaməti özündə ehtiva edir: Kartel sazişləri, inhisar və şirkətlərin birləşməsi.

Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin qanunvericilik təcrübəsi göstərir ki, haqsız rəqabət və inhisarçı fəaliyyətin qarşısının alınmasının hüquqi tənzimlənməsi

müxtəlif mənbələrə istinadən formalaşır: qəbul edilmiş antiinhisar qanunları və haqsız rəqabətin aradan qaldırılması haqqında qanunlar (Avstriya, İspaniya, Kanada, AFR, İsveçrə); antiinhisar qanunları və haqsız rəqabətin qarşısının alınması sferasında mülki hüququn ümumi normaları (İtaliya, Fransa); antiinhisar yaxud antitrest qanunları və haqsız rəqabətin qarşısının alınması sferasında məhkəmə nəzarəti (ABŞ, İngiltərə).

İnkişaf etmiş ölkələrin antiinhisar qanunvericiliyinin tədqiqi antirəqabət mahiyyəti daşıyan aşağıdakıların müəyyən edilməsinə imkan verir:

1. Rəqabətin üfüqi məhdudlaşdırılması
2. Rəqabətin şaquli məhdudlaşdırılması
3. Bazarda hegemon mövqedən sui-istifadə və s.

Ümumiyyətlə, Qərb ölkələrində antiinhisar qanunvericiliyi və antiinhisar siyasəti geniş şəkildə inkişaf etmiş və artıq uzun onilliklər ərzində inhisar və onun neqativ nəticələri üzərində nəzarət mexanizmi müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir. Sözsüz ki, antiinhisar qanunvericiliyi və antiinhisar siyasəti (inkişaf etmiş ölkələrdə) heç də qüsursuz deyildir. Yəni, bu baxımdan inhisarın ümumi şəkildə qadağan olunması bu qadağandan istisnalarla xeyli “yumşaltdırılır”. Və, bu istisnalar həm ayrıca götürülmüş kompaniyaya, həm də bütövlükdə bir sahəyə aid edilir. Bununla yanaşı, prinsipcə ABŞ və Qərbi Avropa ölkələrinin antiinhisar siyasəti ciddi şəkildə düşünülmüş, iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış formada həyata keçirilir.

Antiinhisar siyasətinin dünya təcrübəsində araşdırdığımız problemlə bağlı xüsusi elmi maraq doğuran nəticə iqtisadi regionalizmin real-məzmunlu tətbiqi çərçivəsində mövcud olan yanaşma və üsullarla, onlardan istifadə spesifikliyi ilə əlaqədardır. Bu mənada dünyanın ən dinamik inkişafda olan inteqrasiya blokunun- Avropa İttifaqının təcrübəsi əsas götürülür. Araşdırmalarımız göstərir ki, antiinhisar siyasəti 1990-cı illərdən başlayaraq sözügedən qruplaşmada geniş yayılmağa başlamışdır. Yəni, əlverişli sahibkarlıq mühitinin formalaşdırılması zəruriliyi yalnız inteqrasiya prosesinin yekun mərhələlərində aktuallaşmış və bu istiqamətdə əməli tədbirlər sistemi həyata keçirilməyə başlanmışdır. Hal-hazırda, Avropa İttifaqının antiinhisar siyasətinin əsas çıxış nöqtəsi təsərrüfat subyektinin hegemon mövqeyindən doğan nəticələrə söykənir. Avropa İttifaqının qanunvericiliyində birləşmə prosesləri üzərində antiinhisar nəzarətini iki orqan həyata keçirir: Komissiya və Avropa məhkəməsi.

Rusiyada antiinhisar siyasətini həyata keçirmək, bazar strukturlarını dəstəkləmək, əmtəə bazarlarında inhisarçı təmayülləri aradan qaldırmaq məqsədi ilə ilkin olaraq Antiinhisar siyasəti üzrə Dövlət Komitəsi və ərazi orqanları yaradılmışdır. Lakin, bu struktur öz fəaliyyətində gözlənilən effekti əldə edə bilmədi və 1999-cu ildə həmin orqanın bazasında Sahibkarlığa kömək və

antiinhisar siyasəti üzrə Nazirlik təsis edildi. Rusiya Federasiyasının antiinhisar qanunvericiliyinə görə müəssisə o halda inhisarçı hesab olunur ki, əvəzedicisi olmayan, yaxud komplementar (tamamlayıcı) əmtəə bazasında hegemon mövqə tutsun. Əgər hər hansı bir əmtəə bazarında mal təklifinin formalaşmasında müəssisənin xüsusi çəkisi 65%-dən az deyilsə, onda həmin müəssisə hegemon hesab edilir.

Ukraynanın antiinhisar siyasəti “İnhisarizmin məhdudlaşdırılması və sahibkarlıq fəaliyyətində haqsız rəqabətin yolverilməzliyi” haqqında qanunla tənzimlənir. Bu qanun inhisarçı fəaliyyətin məhdudlaşdırılması, haqsız rəqabətin yolverilməzliyi və antiinhisar qanunvericiliyinin normalarına riayət etmə üzərində dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsinin hüquqi əsaslarını özündə bürüzə edir. Antiinhisar qanunvericiliyinə riayət edilməsi, inhisarçı mövqedən sui-istifadə ilə bağlı sahibkarların mənafeələrinin mühafizəsi və haqsız rəqabət üzərində dövlət nəzarəti Antiinhisar Komitəsi tərəfindən həyata keçirilir. O, öz fəaliyyətində yalnız Ali Sovet qarşısında hesabat verir və onun təbəçiliyindədir.

Araşdırmalarımız göstərir ki, daha çox səciyyəvi xarakter daşıyan iki keçid iqtisadiyyatlı ölkənin antiinhisar qanunvericiliyi və antiinhisar siyasətinin əsas müddəaları kiçik istisnalarla, əksər MDB ölkələrinə xasdır.

Antiinhisar siyasətinin dünya təcrübəsi göstərir ki, bu problemə yanaşmada nəinki nəzəri-metodoloji prinsiplər, eləcə də ayrı-ayrı ölkə və regional iqtisadi qruplaşmaların səciyyəvi xüsusiyyətləri baxımından vahid platforma yoxdur. Fərqli mövqələrin mövcudluğuna baxmayaraq, ümumnəzəri yanaşma çərçivəsində antiinhisar siyasətinin predmeti kimi firmanın bazar davranışı və bazar strukturu götürülür.

İnhisarçı fəaliyyətin tənzimi antiinhisar nəzarəti ilə bütövlükdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi arasında dialektik bağlılığa söykənməlidir.

Bu baxımdan maraqlıdır ki, inhisar fəaliyyətinin tənzimi problemlərinin təkcə antiinhisar siyasəti ilə deyil, eləcə də iqtisadi subyektlərin rəqabət qabiliyyətlərinin yüksəldilməsi istiqamətində dövlət tənzimləməsinin pozitiv rolunu da nəzərə almaqla həllinə yanaşmada sistemliliyi təmin etmək olar. Başqa sözlə, inhisarçı təmayüllərin aradan qaldırılması və normal rəqabət mühitinin formalaşdırılması öz-özlüyündə əsas məqsədə nail olmağa, yəni dayanıqlı inkişafın təminatına dəlalət etmir. Bu proses qeyd edilən yönümdə hələ yolun yarısını qət etmək demək deyildir.

İnhisarçı fəaliyyətin tənzimi prosesində antiinhisar siyasətinin əsas hədəflərindən biri bazar subyektlərinin davranış tərzini ilə, ələlxüsus bazara daxil olmada yaradılan maneələrlə bağlıdır. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, yeni təsərrüfat subyektlərinin bazara daxil olmasında iki qrup amillər qrupu həlledici rol oynayır:

1. bazara yaxud istehsal sahəsinə girişdə yaradılan maneələr;
2. fəaliyyətdə olan təsərrüfat subyektlərinin yeni rəqibə münasibəti.

Bazara (istehsal sahəsinə) girişdə müəyyən dərəcədə maneə yaradan səbəblərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- 1) Qanunvericilik mahiyyəti daşıyan qaydalar və məhdudiyyətlər sistemi;
- 2) Məsrəflərlə bağlı olan səbəblər;
- 3) İstehsalın miqyasından əldə edilən effekt;
- 4) Məhsulun həyat tsiklindən alınan effekt;
- 5) İstehlakçıların müəyyən ticarət markasına bağlılığı;
- 6) Kapitala olan tələbat.

Nəticə

Müasir situasiyanın sistemli tədqiqi göstərir ki, nə haqsız rəqabətlə, nə də bütövlükdə, inhisarla mübarizədə elə bir real iş görülməmişdir. Bu sahəyə aid hər hansı bir konkret fakt göstərmək qeyri-mümkündür.

Dünya ölkələrinin antiinhisar siyasəti sferasındakı təcrübələrinin ümumiləşdirilmiş yekunları göstərir ki, antiinhisar qanunvericiliyi və antiinhisar siyasətinin formalaşdırılması, eləcə də tətbiqi ilə bağlı problemlərinin qoyuluşu, birmənalı olaraq bütövlükdə iqtisadi siyasətin tərkib elementi kimi tövsiyə olunmalıdır. Bu cür yanaşmanın alternativini yoxdur. Öz-özlüyündə aydındır ki, antiinhisar siyasəti bazar münasibətlərinin təşəkkülü və inkişafı problemləri ilə sıx dialektik vəhdətdədir. Məsələn, antiinhisar siyasətinin tətbiqi əks-effekt verə, ölkə iqtisadiyyatının normal inkişafında əngələ də çevrilə bilər. Məsələn, firma yaxud şirkətlərin birləşməsi və nəticədə iri təsərrüfat subyektlərinin meydana çıxması prosesinə əsassız qadağalar qoymaq və s. bu qəbildən olan maneələr sırasındadır. Yəni, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, bu məsələ hər cür elmi şübhədən uzaqdır. Amma, ümumi mahiyyət daşıyan problemə hissəvi yanaşma yaxud nəyin birinci olduğunu qabartmağa çalışmaq metodoloji baxımdan düzgün hesab edilə bilməz. Belə ki, bir sıra hallarda araşdırdığımız problemlə bağlı sübut etməyə çalışırlar ki, iqtisadiyyatın əsas sferalarını inhisarsızlaşdırmadan qiymətlərin liberallaşdırılmasına və maliyyə-pul islahatlarının həyata keçirilməsinə başlamaq səhv addım olmuşdur. Buna görə də, əksər keçid iqtisadiyyatlı ölkələr kəskin tənəzzülə məruz qalmış, ictimai həyatın bütün sferalarını əhatə edən dərin sosial-iqtisadi böhranla üzləşmişlər.

Real bazar münasibətlərinin hələ formalaşma mərhələsində olması və belə bir şəraitdə antiinhisar siyasətinin tətbiqi hər şeydən əvvəl o deməkdir ki, inhisar yaradan prosesinin təbiiliyi bu halda heç bir rol oynamır. Daha konkret ifadə etsək, keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə antiinhisar mübarizəsi dövlətin öz-özü ilə mübarizəsi anlamına gəlir. Məhz buna görə də əksər keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında da antiinhisar mübarizəsinin konseptual əsası bir-biri ilə sıx dialektik qarşılıqlı asılılıqda olan 4 problemin eyni zaman intervalında həllinə söykənməlidir:

- I. İnhisarizmin məhdudlaşdırılması;
- II. Mal bazarlarında hegemon mövqedən sui-istifadə hallarının aradan qaldırılması və rəqabət qaydalarına riayət edilməsi üzərində effektiv nəzarətin təşkili;
- III. İri özəlləşmə prosesinin gedişi ilə əlaqədar olaraq tamamilə mümkün variant kimi meydana çıxması gözlənilən inhisar yaradan prosesin dayandırılmasına nail olmaq;
- IV. Effektiv rəqabət mühitinin formalaşdırılmasına çalışmaq.

Ədəbiyyat siyahısı

1. “Rəqabətin Qorunması və Təbii İnhisarların tənzimlənməsi, qanunlar, normativ sənədlər, analitik materiallar”. Bakı-2000
2. “İqtisadi Nəzəriyyə”, Dərslik. Bakı-2001
3. “İnhisarizm”, Ə.Bayramov. Bakı-2002
4. “Mili İqtisadiyyatın Dövlət Tənzimlənməsi”, H.Allahverdiyev, K.Qafarov, Ə.Əhmədov. Bakı-2007
5. “Bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi” İ.Kuşlin. Bakı-2008
6. www.ccssu.crimea.ua, www.antimonopoly.az/ant2.html